

6. Кузьменко О.В. Теоретичні засади адміністративного процесу : [монографія] / О.В. Кузьменко. – К., 2005. – 352 с.
7. Авер'янов В.Б. Адміністративне судочинство в Україні: проблеми правового регулювання / В.Б. Авер'янов, Д.М. Лук'янець, Ю.С. Педько // Судова апеляція. – 2007. – № 4. – С. 91-101.
8. Рябченко Я. Принципи оскарження нормативно-правових актів у порядку адміністративного судочинства / Я. Рябченко // Вісник Вищого адміністративного суду України: Юрінком Інтер. – 2008. – № 4. – С. 64-68.
9. Стефанюк В.С. Судовий адміністративний процес : [монографія] / В.С. Стефанюк. – Харків, 2003. – 234 с.
10. Про доступ до судових рішень : Закон України від 22 грудня 2005 року // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 15. – Ст. 128.

УДК 342.8:351.74(477)

МІСЦЕ Й ПРАВОВИЙ СТАТУС ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ У ПРОЦЕСІ ЗАБЕЗПЕЧЕННІ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ СУБ'ЄКТІВ ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ

Жижа А.О., адвокат

У статті висвітлюється питання щодо правового статусу правоохоронних органів під час проведення виборчої кампанії, акцентовано увагу на дотриманні та реалізації обов'язків, які покладаються на працівників міліції під час забезпечення захисту суб'єктів виборчого процесу.

Ключові слова: адміністративно-правовий захист, правоохоронні органи, права і свободи людини та громадянина, закон, виборчий процес.

Жижа А.О. ЗНАЧЕНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРАВООХРАНИТЕЛЬНЫХ ОРГАНОВ В ОБЕСПЕЧЕНИИ АДМИНИСТРАТИВНО-ПРАВОВОЙ ЗАЩИТЫ СУБЪЕКТОВ ИЗБИРАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА / Украина

В статье освещается вопрос относительно заданий правоохранительных органов во время проведения избирательной кампании, акцентировано внимание на соблюдении и реализации обязанностей, которые возлагаются на работников милиции во время обеспечения защиты субъектов избирательного процесса.

Ключевые слова: правоохранительные органы, права и свободы человека и гражданина, закон, избирательный процесс.

Zhizha A.O. THE VALUE OF ACTIVITY OF LAW ENFORCEMENT AUTHORITIES IS IN PROVIDING OF ADMINISTRATIVE LAW DEFENCE OF SUBJECTS OF ELECTORAL PROCESS / Ukraine

A concept is considered, kinds and subjects of responsibility for violation of legislation about elections and referendum. Essence and maintenance of legal is found out responsibility as to the variety of social responsibility.

Key words: administrative law protection, law enforcement agencies, human rights and freedoms and civil law, the electoral process.

Курс на зміцнення державності в Україні, охорону прав, свобод і законних інтересів громадян, забезпечення верховенства права в усіх сферах суспільного життя залишається одним із головних напрямів державного будівництва. Успішне виконання цих завдань значною мірою залежить від правильного, науково обґрунтованого керівництва суспільством, усіма проявами його життєдіяльності, удосконалення

системи державного управління. Подальший розвиток демократії, забезпечення прав і свобод громадян нерозривно пов'язані з підвищенням якості й ефективності діяльності правоохоронних органів і, зокрема, міліції, що пояснюється низкою об'єктивних і суб'єктивних факторів, обумовлених новими підходами до вирішення багатьох важливих завдань, які постають перед молодіжною незалежною державою.

Метою статті є: дослідити місце й правовий статус правоохоронних органів у процесі забезпечення адміністративно-правового захисту суб'єктів виборчого процесу в Україні.

З огляду на комплекс прав і свобод громадян України, закріплених у Конституції України, особлива роль належить праву громадян брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Досвід проведення виборчих кампаній, які відбувалися за роки незалежності України, висвітлив проблему необхідності підвищення правового захисту учасників виборчого процесу. При цьому актуальними є питання щодо підвищення адміністративно-правового аспекту захисту не лише виборців, а й інших учасників виборчого процесу. Цим питанням присвячені праці таких науковців, як: В.В. Комарової, М.І. Ставнійчук, О.Ю. Тодики, В.Є.Чиркіна, В.Б. Авер'янова, О.М. Бандурки, Д.М. Бахраха, Р.А. Калюжного, Ю.О. Тихомирова, О.М. Якуби та ін.

Адміністративно-правовий захист прав особи служить надійною гарантією швидкого, ефективного та об'єктивного перетворення загального поняття «захист прав людини» з риторики на реальність. Важливою ознакою доступності цього способу захисту є його «собівартість» (розмір затрат – від моральних засобів до витрачених зусиль і часу). Проте адміністративно-правовий захист стане насправді «економічним» за умови перегляду панівних у цій сфері концепцій та процесуального законодавства. Власне адміністративний порядок захисту прав і свобод громадян визначається не характером охоронюваних прав, а колом державних органів, які здійснюють цей захист, та змістом норм, що регулюють процес їх правозахисної діяльності.

Адміністративному праву належить важлива роль у захисті особи від протиправних і недоцільних дій суб'єктів влади та органів місцевого самоврядування, адже у взаємовідносинах з цими суб'єктами найбільш конкретно виявляється адміністративно-правовий статус громадян.

У повсякденній роботі різних органів виконавчої влади та місцевого самоврядування видаються також індивідуальні акти, якими задовольняються ті чи інші конкретні права та інтереси особи, і, відповідно, гарантується реалізація цих прав та задоволення інтересів. Такими актами є рішення голів місцевих державних адміністрацій та виконавчих комітетів місцевих рад.

Звичайно, у демократичній правовій державі кожне право особи, закріплене будь-яким актом держави, забезпечується всією повнотою влади, причому право, закон охороняють і такі інтереси кожної особи та громадянина, які прямо не передбачені законодавством, але випливають з духу законів та інтересів держави або їм не суперечать. Отже, законними можна вважати не лише права, закріплені в законі чи іншому нормативному акті. В адміністративно-правовому порядку охороняються різні життєво важливі інтереси кожної особи, які через свою численність не завжди спеціально обумовлені в актах державних органів. Це так звані законні інтереси громадян. Йдеться про інтереси особи, здійснення яких не забороняється, а навпаки, заохочується, стимулюється, а в разі перешкод у їх реалізації – охороняється і захищається державою.

Право особи на скаргу – важливий засіб захисту прав і законних інтересів. Останнім часом це право значно розширене: Конституцією України закріплено право звертатись за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій [1]. Особливо широкого використання набуло право громадян на адміністративну скаргу. Порядок розгляду загальних адміністративних скарг регулюється Законом України «Про звернення громадян». Підстави і порядок провадження в спеціальних скаргах регулюється відповідними нормами, які містяться в дисциплінарних статутах, Кодексі України про адміністративні правопорушення та інших актах.

Законодавством значно розширений предмет скарги. Ним можуть бути діяння, якими порушено права та законні інтереси чи свободи громадянина або групи громадян; створено перепони для реалізації громадянином його прав, законних інтересів чи свобод або незаконно покладено які-небудь обов'язки, або безпідставно притягнуто до відповідальності. Особливо часто громадяни вдаються до права оскаржувати індивідуальні адміністративні акти.

Із набуттям чинності нової редакції Закону України «Про вибори народних депутатів України» перед багатьма постало практичне завдання належного опанування всіма правовими тонкощами щодо оскарження порушень, зокрема в адміністративному порядку, тобто до виборчих комісій. Передовсім таке завдання покладається на головних учасників майбутнього виборчого процесу – виборців, спостерігачів, партії (блоки), їхніх керівників та уповноважених осіб, кандидатів у депутати – для того, щоб у подальшому ефективно й дієво протистояти можливим проявам нехтування нормами Закону.

Стаття 103 Закону «Про вибори народних депутатів України» встановлює загальний перелік суб'єктів звернення зі скаргою (у частині першій статті 109 Закону також застосовується термін «скаржник»). Варто зазначити, що з урахуванням деяких особливостей зазначені положення узгоджуються із встановленим статтею 12 Закону переліком суб'єктів виборчого процесу [2]. Зокрема, згідно з частиною першою статті 103 Закону суб'єктом звернення зі скаргою, що стосується процесу виборів, може бути:

1. Кандидат у депутати, а саме громадянин України, якого рішенням Центральної виборчої комісії (далі – ЦВК) зареєстровано кандидатом відповідно до порядку, встановленого статтею 61 або частиною третьою статті 62 Закону.

1. Партія (блок) – суб'єкт виборчого процесу. Згідно із положенням пункту 3 статті 12 Закону такими партіями (блоками) є ті, що висунули кандидатів у депутати. У свою чергу порядок висунування кандидатів визначений статтею 57 Закону. Окрім того, пунктом 2 частини першої статті 103 Закону визначається, що партія (блок) – суб'єкт виборчого процесу може бути суб'єктом звернення в особі її керівника (керівників блоку), представника партії (блоку) у ЦВК, уповноваженої особи партії (блоку) чи іншої особи, уповноваженої рішенням центрального керівного органу партії (керівного органу блоку). Водночас важливо вказати на приписи частини другої статті 103 Закону, відповідно до яких керівник партії (керівники блоку), уповноважена особа партії (блоку) чи представник партії (блоку) у ЦВК діє як представник відповідної партії (блоку) без додаткового уповноваження. Повноваження представника партії (блоку) у ЦВК чи уповноваженої особи партії (блоку) підтверджує відповідне посвідчення, видане в порядку частин четвертої та восьмої статті 72 Закону.
2. Офіційний спостерігач від партії (блоку). Згідно із приписами частин другої та шостої статті 75 Закону реєстрація офіційних спостерігачів від партій (блоків) здійснюється відповідно окружними виборчими комісіями (далі – ОВК) у

територіальних виборчих округах та ЦВК у закордонному виборчому окрузі. Повноваження офіційних спостерігачів від партій (блоків) підтверджуються відповідними посвідченнями, виданими в порядку частин п'ятої та шостої статті 75 Закону.

3. Виборчі комісії, які здійснюють повноваження щодо організації підготовки та проведення виборів, у особі її голови чи уповноваженого рішенням виборчої комісії (далі – ВК) члена цієї комісії.
4. Виборець, виборчі права або охоронювані законом інтереси щодо участі у виборчому процесі якого порушено певним діянням (рішенням, дією або бездіяльністю) суб'єкта оскарження. Таким чином, при розгляді у ВК скарги виборця передовсім має бути встановлено факт порушення його виборчих прав або інтересів. Як справедливо вказують деякі фахівці, при розгляді кожного спору застосовується суб'єктивна правова оцінка ситуації та визначення, яким чином порушено права і законні інтереси виборця. Водночас пунктом 5 частини першої статті 103 чинного Закону прямо передбачено дві конкретні обставини порушення прав виборця: на участь у роботі ВК або на здійснення спостереження, гарантовані положеннями частини сьомої статті 2 Закону.

Виходячи з того, що вибори – це суто політичний процес, будь-яка безпосередня участь у ньому правоохоронних органів забороняється законом. Вони повинні виконувати свої звичайні функції – охороняти громадський порядок, у межах своїх повноважень реагувати на порушення виборчого законодавства, виявляти і розслідувати злочини, що посягають на виборчі права громадян. Саме це й відображено у відповідних виборчих законах. Так, згідно із законами «Про вибори Президента України» (статті 64, 93 і 102) [3], «Про Центральну виборчу комісію» (стаття 13) [4] та іншими виборчими законами, роль правоохоронних органів обмежується отриманням матеріалів, які містять ознаки злочину чи іншого правопорушення, вжиттям відповідних заходів щодо припинення порушення законодавства та повідомленням про результати їх розгляду і вжиті заходи у встановлений законом термін. Працівники органів внутрішніх справ забезпечують у територіальних і дільничних виборчих комісіях охорону виборчих бюлетенів, супроводжують разом із членами дільничних виборчих комісій виборчі бюлетені до приміщень цих комісій. А громадян, зареєстрованих кандидатами на пост Президента України, відповідні правоохоронні органи забезпечують на період передвиборної кампанії та виборів державною охороною.

Відповідно до статей 12-15 Закону «Про міліцію», міліція для припинення масових безпорядків і групових порушень громадського порядку, для відбиття нападу на будівлі, приміщення тощо має право застосовувати фізичну силу та спеціальні засоби [5].

Застосуванню сили, спеціальних засобів і зброї повинно передувати попередження про намір їх використати. Вони можуть застосовуватися без попередження лише тоді, якщо виникла безпосередня загроза життю або здоров'ю громадян чи працівників міліції.

Згідно із Законом, вогнепальна зброя під час масової акції може застосовуватися як крайній захід, зокрема:

- для затримання озброєної особи, яка погрожує застосуванням зброї чи інших небезпечних для життя і здоров'я працівника міліції предметів;
- для відбиття групового та збройного нападу на працівника міліції, на охоронювані об'єкти, приміщення державних установ і організацій.

Але із Закону безперечно випливає, що зброя може бути застосована не проти будь-яких учасників мітингу чи іншої масової акції громадян, а лише проти конкретних осіб,

які вчинили такий напад або які погрожують застосуванням зброї чи подібних до зброї предметів (ножів, сокир, заточених арматурних прутів, металевих ланцюгів).

Закон однозначно забороняє застосовувати вогнепальну зброю при значному скупченні людей, якщо від цього можуть постраждати сторонні особи. При цьому під сторонніми особами слід розуміти усіх, хто не здійснює напад і не має в руках зброї. Застосування вогнепальної зброї проти громадян, які проводять мирну масову акцію і не беруть участі в насильницьких діях, є злочином.

Працівники правоохоронних органів мають чітко й однозначно усвідомлювати, що наказ не є законом. Виконанню підлягає тільки законний наказ. «Ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази. За віддання і виконання явно злочинного розпорядження чи наказу настає юридична відповідальність» — так звучать положення статті 60 Конституції України.

Відповідно до Закону «Про міліцію», жодні виняткові обставини або вказівки службових осіб не можуть бути підставою для будь-яких незаконних дій або бездіяльності міліції.

Недоторканність не є особистим привілеєм, а має публічно-правовий характер і є складовою статусу народного депутата України. Отже, оскільки Конституцію України на період виборів ніхто не скасовував, її ігнорування – це антиконституційні дії з усіма правовими наслідками, які з цього випливають, у тому числі й кримінальною відповідальністю. А схилення інших осіб до ігнорування недоторканності депутата (хоч би до якої політичної фракції чи групи він належав) у злочинний спосіб, за наявності для того підстав може бути розцінене як підбурювання до вчинення відповідного злочину.

Слід наголосити, що депутатська недоторканність має конституційний статус. Відповідно до статті 80 Конституції України, народні депутати України не можуть бути без згоди парламенту притягнені до кримінальної відповідальності, затримані чи заарештовані. Згідно із Законом «Про статус народного депутата України», без наявності згоди парламенту на притягнення депутата до кримінальної відповідальності не допускаються обшук, затримання депутата чи огляд особистих речей і багажу, транспорту, жилого чи службового приміщення депутата, а також порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції і застосування інших заходів, що, відповідно до закону, обмежують права і свободи народного депутата [6].

Закон України «Про звернення громадян» [7] захищає від проявів бюрократизму чи репресій тих громадян, які подають скарги. Органи та посадові особи зобов'язані розглянути скаргу (звернення) і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк. А в статті 9 цього Закону йдеться про заборону переслідування громадян та членів їхніх сімей за порушення звернення до органів державної влади, місцевого самоврядування, установ, організацій незалежно від форм власності, об'єднань громадян, підприємств, посадових осіб за критику у зверненні їхньої діяльності та рішень. За порушення цієї заборони посадові особи можуть притягатись до дисциплінарної або кримінальної відповідальності.

Участь окремих підрозділів правоохоронних органів в організації виборчого процесу обмежується суто технічними функціями (наприклад, поданням необхідної для складання загального списку виборців інформації).

Водночас правоохоронні органи не мають права втручатися в політичну складову виборчого процесу, безпосередньо впливати на перебіг виборчої кампанії та її зміст, виступати інструментом у руках будь-якої політичної сили, будь-якого кандидата, у тому числі і провладного. Навпаки, у відповідних законах чітко і недвозначно

акцентується на тому, що: при виконанні службових обов'язків працівники міліції незалежні від впливу будь-яких політичних, громадських об'єднань; міліція захищає права людини незалежно від політичних та інших переконань останньої (статті 3 і 5 Закону України «Про міліцію»).

Отже, правоохоронні органи за будь-яких ситуацій, у тому числі й виборчих, мають бути на боці лише однієї сторони – закону.

Закон дозволяє працівникам правоохоронних органів у певних випадках застосовувати до громадян примус, у тому числі й під час проведення масових акцій, що відбуваються в межах виборчої кампанії чи у зв'язку з нею. Однак правоохоронні органи не мають права перешкоджати проведенню мирних акцій громадян.

Щоправда, однозначне вирішення питання про те, які масові акції можуть бути визнані немирними, ускладнене відсутністю спеціального закону про проведення масових акцій. Тому тут слід керуватися, зокрема, положеннями статей 279, 293, 294 і 341 Кримінального кодексу України [8]. З аналізу цих статей випливає: немирними є масові акції, які супроводжуються насильством, погромами, підпалами, захопленням будівель чи споруд, опором представникам влади із застосуванням зброї чи інших предметів, що використовуються як зброя, або блокуванням транспортних комунікацій, якщо це створювало небезпеку настання тяжких наслідків.

Отже, як і весь український народ, правоохоронці постають перед вибором. Але, на відміну від інших категорій населення, перед вибором подвійним: як громадяни вони мають право голосу, як посадові особи – свідому позицію у виконанні владних повноважень. Якщо перший вибір більше вирішальний для кожного з них, то другий – для всього суспільства. І, сподіваємося, він буде правильним, відповідно до відомого життєвого постулату: «Якщо не знаєш, як діяти, – вчини за Законом» [9].

Звичайно, ситуацію можна (і треба) поліпшувати насамперед законодавчо. Чітко визначити права та обов'язки правоохоронних органів під час виборчого процесу, передбачити відповідальність за зловживання, встановити обмеження в частині тиску на суб'єктів виборів, зрештою, чітко прописати, скільки міліціонерів має охороняти порядок на дільницях у звичайному та «форс-мажорному» режимах.

У сучасних умовах ефективна правоохоронна діяльність працівників органів внутрішніх справ неможлива без усвідомлення суті поточних реформ. Від глибини внутрішнього усвідомлення змісту реформ і законів, що їх впроваджують, залежить правомірність поведінки працівників міліції щодо реалізації програми розбудови правової держави. Тому працівники правоохоронних органів повинні усвідомлювати норми права, чому сприятиме навчання, пропаганда та приклади гуманного ставлення до людини, наставницька робота керівників органів внутрішніх справ.

Стосунки людей з представниками правоохоронних органів мають бути добрими. Громадяни повинні поважати, а не боятися працівників міліції, йти до них зі своїми турботами, страхами та бідами. Ось чому виховна робота з кадрами правоохоронних органів стає елементом професійного виховання поваги до прав людини, а також виховання світогляду працівників органів внутрішніх справ.

Положеннями Закону «Про вибори народних депутатів України», як і Закону «Про вибори Президента України», визначається загальний та спеціальний суб'єкт звернення із скаргою. Законодавець цього разу уникає невідповідності між такими правовими інститутами як «суб'єкт виборчого процесу» та «суб'єкт звернення із скаргою», котра мала місце в Законі про президентські вибори. Окрім того, у Законі «Про вибори народних депутатів України» враховуються окремі складнощі, що траплялись протягом останніх виборів при зверненні зі скаргами виборців, довірених осіб кандидатів та офіційних спостерігачів [10, 104].

Міліція в Україні виконує широке коло завдань та функцій щодо забезпечення правопорядку, захисту прав і свобод громадян, попередження і припинення правопорушень, тому від удосконалення її правоохоронної діяльності значною мірою залежить зміцнення законності і правопорядку в країні. Переважну більшість зазначених завдань міліція реалізує в ході здійснення адміністративної діяльності, тобто під час виконання адміністративного законодавства, використання адміністративно-правових заходів впливу до організацій, посадових осіб та громадян. Основна частина особового складу міліції бере участь у здійсненні саме адміністративної діяльності [11, 87].

У правоохоронній діяльності міліції використовуються різноманітні організаційні, технічні, виховні та інші засоби, особливе місце серед яких займають правові, зокрема, адміністративно-правові засоби боротьби з правопорушеннями.

У статті 41 Кримінального кодексу України зазначено, що наказ є законним, якщо він відданий відповідною особою в належному порядку та в межах її повноважень, за змістом не суперечить чинному законодавству і не пов'язаний із порушенням конституційних прав та свобод людини і громадянина.

Не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка відмовилася виконувати явно злочинний наказ. Натомість особа, яка виконала явно злочинний наказ, підлягає кримінальній відповідальності на загальних підставах – як співучасник особи, котра його віддала.

До явно злочинних наказів слід відносити усі накази, які спрямовують підлеглих на вчинення діянь, прямо передбачених Кримінальним кодексом як злочини.

Гарантії права особи на захист впливають як із загального законодавства, так і закріплюються спеціально нормативно-правовими актами [12, 72]. До них зокрема належать закони, укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України. Серед них – Закон України «Про звернення громадян», Митний кодекс України, Закон України «Про надзвичайний стан», Указ Президента України «Про заходи щодо забезпечення конституційних прав громадян на звернення».

На жаль, в основі багатьох протиправних вчинків працівників міліції лежить не стільки їх низький професійний рівень, скільки низька правова культура й моральна невихованість. Тому для досягнення професійної майстерності працівник міліції має набути етичних (про добро і зло, справедливість), естетичних (про низьке, величне, прекрасне, потворне), психологічних знань (про психологічні якості особи: волю, інтелект), духовних (щодо гуманного характеру правоохоронної, правозастосовної і правовиховної діяльності) переконань.

Виходячи з вищезазначеного, можна зробити висновок, що правоохоронні органи мають досить специфічний статус. З одного боку, тому що вони не можуть бути суб'єктами виборчого процесу, виходячи з положень чинного законодавства, а з іншого – вони забезпечують правопорядок, тобто певною мірою корегують поведінку суб'єктів виборчого процесу.

У цілому в процесі виховання правової і моральної культури, формування поваги до прав людини найважливішим є подолання стереотипів тоталітарного мислення працівника правоохоронних органів, розвиток правосвідомості, зокрема щодо захисту прав людини за умови того, що працівники будуть дотримуватись відповідних засад:

- законність;
- певний рівень професійних знань і вмінь (використовуючи при цьому всі форми підвищення кваліфікації за профілем);
- ознайомлення працівника правоохоронних органів з діяльністю аналогічних

служб за кордоном і з історичним аспектом їх утворення;

- повагу до права, яка призводить до особистої переконаності в правильності та доцільності дотримання юридичних норм і законів;
- усвідомлення значущості моральної цінності норм суспільства і засвоєння найбільш важливих прав, свобод і обов'язків, які, крім конституційного, отримали і міжнародне закріплення.

Формування морально-правової культури правоохоронця є безперервним процесом. Динаміка накопичення досвіду в цій галузі на сучасному етапі має свої особливості, які обов'язково потрібно враховувати при вихованні особистості в правоохоронних органах, щоб цивілізовано захищати права людини згідно з чинними міжнародно-правовими нормами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996 – № 30. – Ст. 141.
2. Про вибори народних депутатів України : Закон України // Відомості Верховної Ради України від 09.07.2004 – 2004 р. – 27-28. – стор. 1098. – Ст. 366.
3. Про вибори Президента України : Закон України // Відомості Верховної Ради України від 09.04.1999 р. – 1999 р. – № 14. – Ст. 81.
4. Про Центральну виборчу комісію : Закон України // Відомості Верховної Ради. – 2004 – № 36. – Ст. 448. – Ст. 91.
5. Про міліцію : Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 4. – Ст. 20.
6. Про статус народного депутата України : Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 3. – Ст. 17.
7. Про звернення громадян : Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 47. – Ст. 256.
8. Кримінальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25-26. – Ст. 131.
9. Мельник М. Правоохоронці перед вибором: момент істини / М. Мельник, М. Хавронюк // «Дзеркало тижня». – 30 жовтня 2004 року. – № 44. – С. 34.
10. Кальченко С. Деякі аспекти правозастосовчої практики судів при розгляді виборчих спорів у 2004 році (І частина) / С.Кальченко // Юридичний журнал. – 2005. – № 6 (36). – С. 103–113.
11. Комзюк А.Т. Заходи адміністративного примусу в правоохоронній діяльності міліції / А.Т. Комзюк // Право України. – 2003. – № 7. – С. 86–89.
12. Науково-практичний коментар Закону України «Про вибори Президента України» / [ред. Ю.Б. Ключковський]. – К. : Парламентське вид-во, 2004. – 408 с.